

## PROLEGOMENA K TEORETICKEJ A METODOLOGICKEJ PROBLEMATIKE HUMANITNÝCH VIED\*

IGOR HRUŠOVSKÝ

Prvá časť tohto referátu presahuje teoretickú a metodologickú problematiku, ktorá sa týka iba humanitných či spoločenských vied. Myslím, že je veľmi potrebné, aby si spoločenské vedy hlbšie osvojili predovšetkým tie teoretické a metodologické prístupy, ktoré sa vzťahujú na vedu vôbec. Žiaľ, oblasť spoločenských vied — na rozdiel od technických a veľkej väčšiny prírodných vied — stále ešte príliš podlieha improvizácii, mnohovravnosti a diletantizmu. Mnohí publicisti a kultúrni pracovníci sa domnievajú, že ak dosiahli istý kultúrny obzor a ideologickú prípravu, že to stačí na zasahovanie do problematiky spoločenských vied a že systematická odborná práca — na rozdiel od ostatných oblastí vedy — je zbytočný luxus. Na tento omyl humanitné vedy i niektoré prírodné vedy (napríklad biológia) v nedávnej minulosti už podľa zásluhy doplatili. A nový kredit sa ťažko získava. Iba v druhej časti referátu pristupujeme k niektorým špecifickým a aktuálnym otázkam spoločenských vied samých. Nazdávame sa, že nebude na škodu, keď záverom referátu upozorníme aj na niektoré výdobytky spoločenských vied na Slovensku z triadsiatych rokov, aby si nastupujúca generácia vedcov nekladla za úlohu, čo sa už u nás vykonalo a čo treba prehľbovať a tvorivo rozvíjať ďalej.

### 1. Poznanie a kvalifikácia objektívnej skutočnosti na základe jej štrukturálnej členitosti

Kedysi pred štvrtstoročím sa u nás ozývali hlasy, že spoločenské či humanitné vedy (vtedy kultúrne vedy alebo duchovedy) sú v učitom zmysle *umením zvláštneho* a výsostného druhu. Namietali sme, že aj skutočné humanitné vedy sú *vedou*, a teda sústavou, pokiaľ možno, náležite usporiadaných a kontrolovaných poznatkov. Podobné náhľady ako kedysi sa občas sporadicky vyskytujú ešte aj dnes, najmä tam, kde sa ignorujú základné kritériá vedeckej práce. Prejavujú sa však občas aj také tendencie, podľa ktorých naopak zasa umenie je poznaním *sui generis*, tzv. umeleckým poznaním. Vo svojej poslednej knižke (*Problémy, portréty, retrospektívy*, Bratislava 1965) snažil som sa — azda až príliš kondenzovane — zdôvodniť, prečo niet *umeleckého* poznania, i keď je pravda, že v určitých umeleckých druhoch a žánroch poznávací moment môže tvoriť významnú a organickú zložku určitého komplexného, a teda nehomogénneho umeleckého diela, ako je napríklad opera, epika, film, figuratívne výtvarné dielo atd., ktoré používajú *sémantické* znaky.

Predovšetkým treba zdôrazniť, že poznanie je *iba* nociónálne (t. j. pojmové), že poznávací proces je operáciou pojмами. Poznávať predmety alebo udalosti znamená ponímať ich alebo apercipovať v ich relacionálnej diferencovanosti, ktorá je pre každý predmet príznačná. Niektorí teoretici rozlišujú striktne od pojmového myslenia ešte akési názorné či predstavové poznanie. Takéto extranociónálne „poznanie“ napr. určitého psa je však len percipovaním kanoidnej farebnej škvرنy. Charakteristická členitosť

\* Úvodný referát k diskusií o teoretických a metodologických problémoch humanitných vied, ktorú dňa 17. apríla t. r. usporiadala Slovenská filozofická spoločnosť spolu s redakciou časopisu *Filozofia*. Súčasne uverejňujeme čiastočne skrátený autorizovaný záznam diskusie.

a utváranie vnútorných relácií a súvislostí predmetu vyjadrujú práve konkrétne, t. j. vo všetkých podstatných určeníach, *spôsob* jeho bytia. Zväzok vzájomného pôsobenia podstatných stránok predmetu vyslovujeme konkrétnym pojmom či poznatkom. Pritom treba poznamenať, že žiadna podstatná stránka daného predmetu nie je určená iba sama zo seba, pretože ju určuje zároveň aj súvzťažnosť ostatných stránok predmetného celku. Ich vlastnosti a funkcie sú teda vzájomne podmienené. Kvalitatívna určenosť predmetu alebo uceleného procesu je teda determinovaná charakterom vzájomných determinácií jeho zložiek alebo jeho *vlastností*. Niet celkom rukolapných faktov.

Možno teda povedať, že práve tieto vzájomné určenia a vzťahy vyjadrujú spôsob existencie každého materiálneho objektu. Z histórie dialektiky teórie a praxe síce vyplýva, že naše poznatky, vedecky usústavené, nikdy nevyčerpávajú celú objektívnu skutočnosť, pretože naše konkrétne vedomosti, ich rozsah a prenikavosť, sú dejinne podmienené, jednako len platí, že faktové poznatky a siete ich súvislostí vo svojich špecifických konfiguráciách racionálne postihujú samu ontickú *kvalitu* jednotlivých oblastí reality. Otázka samej objektívnej *existencie*, existenciálnych nositeľov je len otázkou nezávislosti od vedomia a nič viac.<sup>1</sup>

K pochybnostiam o možnosti realizácie štruktúrálnej izomorfie poznania a poznávanej reality alebo objektu (ktoré vyslovil J. Kocka) poznamenávam, že skutočná veda sa vždy usilovala o zdokonaľovanie a prehlbovanie tejto izomorfie. Podľa J. Kocku pri overovaní izomorfie môže ísť len o zistenie zlučiteľnosti teoretických konštrukcií s faktami a nie s objektom. Sám Kocka však kedysi rozlišoval ontologickú kategóriu bytia a gnozeologickú kategóriu *objektu*. Podľa mojej mienky *principiálne* možno rozlišovať naozaj iba otázku *kvality* poznávaného objektu a otázku objektívnej *existencie* (ako takej), ktorá je len — ako bolo povedané — otázkou *nezávislosti* materiálnej reality od vedomia.

Z toho vyplýva, že na otázku, čo je určitý materiálny objekt, možno poukázať len na jeho štruktúrálnu členitosť a relacionálnu konfiguráciu. Konkrétne napríklad na otázku, čo je určitý kolektív, poukážeme na charakteristické väzby všetkých jeho komponentov. Pravda, pokiaľ ide o taký významný komponent, akým je ľudská osobnosť, treba povedať, že je nielen derivátom a reproduktorom spoločenských vzťahov, ako sa bežne hovorí, ale aj ich obohacovateľom, rozvíjateľom a rozhojňovateľom. Okrem toho svojou špecifickou aktivitou osobnosť asimiluje a integruje sociálne podnety od svojej autentickej štruktúry.

Charakter každej podstatnej stránky daného predmetu i charakter samého predmetu je veľmi podstatne determinovaný súvzťažnosťou ostatných stránok predmetného celku. Treba dodať: podstatne určujúcim je v tomto ohľade aj vzájomný vzťah štruktúrálnej diferencovanosti tohto celku a jeho funkcií. Možno teda povedať, že funkcia a charakteristická aktivita komponentov je nástrojom a zároveň tvorcom štruktúry. Preto sa v modernej vede oproti statickoštruktúrnemu ponímaniu uprednostňuje dynamickoštruktúrne alebo dynamickomorfológické chápanie skutočnosti a jej podstatných stránok. Je to veľký pokrok voči už prekonanému „statickému pohľadu na predmet“ a voči „statickým modelom“ vzhľadom na skutočnosť, že reálne predmety sú vcelku iba relatívne stabilné a že niet konečnej a nemennej podstaty vecí.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Slovenský filozof Ján Kocka sa príležitostne vyslovil, že vzťah bez pojmu nositeľa vjadriť nemôžeme. Myslím, že vhodnejší je pojem „prvok“ alebo „komponent“, pretože pojem nositeľ zvädza k substancialistickému ponímaniu.

<sup>2</sup> Podľa Jána Kocku sa však kategória štruktúry (ak som dobre rozumel, sám ju interpretuje staticky) ako „apriórna logická schéma“ vyslovuje „paušálne o všetkých predmetoch“ s rizikom, že „narazí spravidla na úskalie“.

Ak je kvalitatívna určenosť predmetu alebo udalosti daná charakterom vzájomných determinácií jeho hybných zložiek, je jasné, že kvalitatívna zmena predmetu je vždy radikálnou zmenou jeho charakteristickej dynamickoštruktúrálnej podoby. Treba si uvedomiť, že ani táto podoba nie je nijako pevne fixovaná: poznať predmet v jeho hlbinej podstate znamená pojmovo sa zmocniť vnútorných rozporov a interakcií jeho konštitutívnych zložiek. Ad notanda: dialektické rozpory či protirečenia vyjadrujú protikladné určenia jednej a tej istej (diferencovanej) podstaty predmetu alebo procesu.

## 2. Hlbinný dialektický rozpor javu je zdrojom jeho utvárania

Práve tento hlbinný dialektický rozpor javu je zdrojom jeho utvárania, prameňom jeho zmien. Presnejšie povedané, najhlbším prameňom tohto utvárania je dynamické protirečenia samej najhlbšej podstaty javu: je hlavným impulzom jeho samopohybu, jeho idiogenézy. Pri výskume určitého predmetu treba teda zvlášť pozorne sledovať to, z čoho vychádza jeho história, treba upnúť primárny zreteľ na tú jeho hlbinnú zložku, ktorá je iniciátorkou jeho samopohybu. Len takýto prístup nás zásadne uschopňuje postihnúť vývinový a historický trend daného javu a adekvátne postihnúť tie — aktuálne trebárs nevýrazné — komponenty javu, ktoré sa prebívajú vpred a sú dejinnotvorné.

Vo svojich posledných prácach som už upozornil, že ak sa pri výklade vývinového alebo dejinného procesu primárne orientujeme na postihnutie určujúcej zložky alebo historickej či genetickej dominanty daného javu, ktorá v prvom rade determinuje a organizuje štruktúrálnu výstavbu javu, to neznačí, že by vzťah medzi touto určujúcou zložkou a ostatnými komponentmi štruktúry bol azda nejako vonkajší a jednosmerný, pretože primárna určujúca funkcia je vždy podmienená aktivitou ostatných, teda určovaných zložiek. Takže jednosmerné, lineárne kauzálne a funkčné súvislosti sa v celistvom protirečivom dialektickom pohybe navzájom charakteristickým spôsobom prenikajú a prelínajú.

## 3. Problematika imanentného vývinu a otvorených systémov

Vývinová dialektika konkrétnych štruktúr v ich relatívne autonómnom pohybe sa najčastejšie označuje ako imanentný vývin. Tento názov vyslovuje charakteristické a svojprávnne špecifikum danej biotickej (v širokom slova zmysle), t. j. biologickej, sociálnej, antropologickej a kultúrnej oblasti. To znamená, že nijaký vonkajší impulz nevchádza do tohto špecifika (ak sa toto špecifikum nemá narušiť) ako taký, ale že ono reaguje naň svojzákonne v duchu svojich inherentných dialekticko-štruktúrálnych zákonitostí. To ďalej znamená, že oprávnene smieme používať pojem vývinu len vtedy, keď zmeny a modifikácie štruktúry sú determinované vnútornými dialektickými zákonitosťami javu a keď vonkajšie podnety doň nevstupujú ako mimoštruktúrne prvky. Ak sa tieto podmienky nespĺnili, vtedy hovoríme nie už o vývinových modifikáciách, ale o „vývinových“ deformáciách. Toto konštatovanie však nijako nepopiera, že konkrétne smerovanie vývinovej dialektiky pri všetkej jej autonómnosti je podnecované významnými vonkajšími popudmi.

Predbežne môžeme teda rezumovať, že iba „samopohyb“ alebo imanentný vývinový pohyb môžeme v najvladnejšom a najautentickejšom zmysle slova nazvať vývinovým pohybom. Treba teda zásadne rozlišovať vonkajšie podmienky a stimuly imanentného pohybu od samého vývinového procesu. Dialektická vývinová totalita, ak nemá byť narušená v samej svojej podstate, môže iba integrovať vonkajšie podmienky a podnety.

Na otázku imanentného vývinu dnes úzko nadväzuje problematika otvorených systémov. Pokým ide o túto problematiku, vo svojich posledných prácach som už uviedol, že okrem iného je zvlášť charakteristické pre ňu toto: zatiaľ čo dianie v uzavretých systémoch sa vyznačuje tendenciou k rastu entropie, pre termodynamicky otvorené systémy je príznačné, že sa vo svojich pohyboch vyznačujú nie rastom, ale ubúdaním entropie alebo stálosťou vždy odlišnou od maxima. Kým v abiotickej oblasti sa vcelku prejavuje tendencia dosiahnuť stav termodynamickej rovnováhy, v biotickej (v najširšom slova zmysle) oblasti sa vcelku práve naopak vytvárajú vždy nové diferencie energií. N. Wiener hovorí, že štruktúry biotickej oblasti — avšak aj stroj ako produkt živého intelektu — sú príkladom miestnych antientropických procesov. Podľa E. Schrödingera termodynamika živých procesov a teória informácie poukazujú na charakteristickú schopnosť organizmov hromadiť negatívnu entropiu. Vo vesmíre teda existujú enklávy, kde prevládajú antientropické tendencie, kde sa uplatňuje rastúca organizovanosť a usporiadanosť. Dialektickým protikladom entropie ako miery dezorganizácie a neusporiadanosti je negentropia, ktorá sa význačným spôsobom prejavuje práve v otvorených sústavách biosféry, v procesoch vzostupných kvalitatívnych zmien. Len tieto enklávy vzrastajúcej organizovanosti podmieňujú všetok pokrok. Evolučný zákon je teda nereducovateľný na fyzikálny zákon entropie. V otvorených sústavách môže entropia klesať, a práve preto sa tieto sústavy môžu rozvíjať a funkčne diferencovať.

Teda abiotická a biotická realita v širokom slova zmysle sa vo svojej hlbinej podstate chovajú antiteticky. Na zvyšovanie organizovanosti a rozmanitosti otvorená biotická štruktúra upotrebuje vždy nové látky a energie, ktoré čerpá zo svojho existenčného prostredia. Podľa E. Schrödingera biotická štruktúra sa priam živí negatívnou entropiou.

Operovaním kategóriou štruktúry vraj (podľa J. Kocku) nemožno odstrániť antagonizmus mechanizmu a organicizmu. Takúto úlohu si však štruktúrálny prístup ani neukladá. Pokiaľ ide o konkrétne modely, napríklad organizmický, tu už, pravda, možno namietáť proti jeho nepatričnej extrapolácii do terénu kvalitatívne odlišného, proti biotickej interpretácii fyzikálnych procesov, proti vnášaniu mechanistických výkladových hľadísk do nepríslušných predmetových zón a pod. Tieto otázky som podrobnejšie rozviedol kedysi v knižke *Problémy noetiky* (Bratislava 1948).

Keď uvažujeme o špecifičnosti, svojzákonnosti a autonómnosti biotických štruktúr, nesmieme púšťať zo zreteľa, že môže ísť len o relatívnu autonómnosť štruktúr, práve preto, že ide o otvorené štruktúry. A tak treba rozlišovať štruktúry relatívne úzko vymedzené (napríklad individuum) od širšie určených štruktúr (napríklad kolektív). S touto výhradou teda hovoríme, že daný jav, jeho samovývin je vnútorne určovaný svojím špecifickým dialektickým zákonom. Ak určitý jav možno charakterizovať špecifickými črtami, ktorými sa odlišuje od širšej oblasti, jednako len nejakým zákonitým spôsobom s ňou súvisí v niektorej nadradenej štruktúre, o ktorej platia síce všeobecnejšie, ale v zásade tie isté charakteristiky. Keďže teda pojem samovývinu je iba relatívny, potom aj vnútorné a vonkajšie vzťahy komponentov, štruktúr a nadradených štruktúr treba chápať ako podmienené. Keď však hovoríme, že sa vonkajšie vzťahy danej štruktúry javia ako vnútorné v príslušnej nadradenej štruktúre, platí to len vtedy, ak sú tieto vzťahy pre ňu bytostne významné a zákonité. Takže podstatné vonkajšie vzťahy a podmienky sú zároveň vnútornými alebo imanentnými väzbami dialektickej totality superštruktúry. Každá protirečivá štruktúralfunkčná jednota je teda vždy iba relatívne samostatnou totalitou.

Každý samovývin je začlenený, intímnejšie alebo volnejšie, do samovývinu širšej oblasti alebo základnejšej roviny (napríklad vývin kapitalizmu a vývin triednej spo-

ločnosti) a v každom protirečivom samovývine sa uplatňuje protirečivý samovývin nadradeného stupňa.

Ak sa istá zložka v štruktúre alebo v interštruktúrnych väzbách premení, modifikuje sa aj vzájomný vzťah ostatných zložiek, ich dialektické súvislosti. Zároveň však platí, že v určitej vymedzenej situácii vnútorné i vonkajšie vzťahy sú špecifické a príznačné pre daný jav. Niet fixovaných prvkov, pretože všetky javy sú iba relatívne stále uzly vzájomného a protirečivého pôsobenia kvalitatívne diferencovanej skutočnosti.

Jednako primárny prístup k analýze vývinového strainu musí byť idiogenetický, a nie allogenetický alebo pseudogenetický. To znamená, že pozornosť treba uprieť predovšetkým na imanentné vývinové zákony, na inherentnú a samobytnú dialektiku javu alebo procesu. Ak totiž výklad zákonitostí skutočného vývinového pohybu osnujeme priamo na nešpecifických, t. j. externých momentoch a podmienkach, nikdy sa nedostaneme k adekvátnemu poznaniu vlastnej vývinovej dialektiky javu, jeho autogenézy.

#### 4. Dialektika vývinu vedy

V súvisе s problematikou dialektiky štruktúry, otvorených a uzavretých systémov upozornil som a rozviadol vo svojej poslednej knižke, že aj vývin vedeckého poznania je dialektickým procesom otvorenosti a relatívnej zatvorenosti. Možno poukázať na skutočnosť, že teoretická štruktúra určuje smer konkrétneho vedeckého bádania a že výsledky vedeckého výskumu sa vždy po čase dostávajú do rozporu s príslušnou teóriou. Tento rozpor si napokon vynucuje prehĺbenie a prestavbu dosiaľ platnej teórie, ktorá sa potom obyčajne stáva vymedzeným prípadom novej hlbšej a všeobecnejšej teórie. S vyvíjajúcim sa poznaním rastie informácia a entropia klesá. Relatívna ohraničenosť subjektu pôsobí, že k minimálnej redundancii zpráw o objektívnej realite sa blížime iba asymptoticky.

Možno teda povedať, že veda je relatívne otvorenou sústavou poznatkov, pojmov, zákonov, teórií atď., ktoré sa v dialektike teórie a praxe z času na čas (t. j. keď pribúdajúce a narastajúce konkrétne objavy a výsledky bádania z hľadiska platnej teoretickej sústavy už nemožno uspokojivo interpretovať) kvalitatívne prehĺbujú, rekonštruujú a redefinujú.

Práve *dialektické* zákonitosti vedeckého vývinu si etapovite vyžadujú suspendovať (sémantický zásah) axiomatický charakter danej kodifikovanej sústavy výrokov a prikróčiť k jej prestavbe (syntaktický zlom). Ak sa tak nestane, keď dozrel čas — niekedy z vonkajších, mimošpecifických príčin — hovoríme o „odcudzení“ vo vedeckom živote, ktoré sa prejavuje podrobením a ztročením vedeckého bádateľa „definitívne“ kodifikovanými a absolutizovanými teoretickými poučkami a ideovými prototypmi. Takéto vonkajšie zásahy postihujú v časoch sociálnych prevratov — *zákonite* — predovšetkým tzv. ideologické oblasti vedy. Reakcia a „trest“ za takto vyvolané deformácie vedy sa prejavujú potom — opäť *zákonite* — častými prejavmi totálneho popieračstva.

Pokiaľ ide o podrobnejší rozbor otázky, v čom spočíva dialektika vzťahu denotácie a syntaxe, a ako vplýva jedna na druhú, odkazujem na svoju poslednú knižnú prácu (48—60).

Etapové rekonštrukcie vedeckých teórií, ak sú determinované samou dialektikou vedeckého poznania, umožňujú v zásade hlbšie postihovanie podstatných súvislostí objektívnej skutočnosti. No ak neprikróčíme k prestavbe teórie v pravý čas, keď jej rozpor s novými výsledkami vedeckého skúmania začína dosahovať kritický bod, a trváme dogmaticky na jej autorite, vtedy prekážame dialektickej interakcii teórie s faktovým poznaním a sklzame z progresívnej línie vedy.

Hovorili sme, že poznávať predmety môžeme iba v ich charakteristickej diferencovanosti. Domnievam sa, že len na platforme charakteristických nočních (pojmových) väzieb, odzrkadľujúcich špecifické štrukturálne vzťahy materiálu poznania, sme schopní vystavať klasifikačnú schému vedy v celom jej rozsahu. Na tomto základe — ktorý sa, pravdaže etapovite modifikuje v dialektike vedeckého vývinu — rozlišujeme rozľahlú oblasť abiotických vied a oblasť biotických vied, orientovanú na biosféru i sociosféru.

Problematika biotických (incl. humanitných) vied je z hľadiska požiadavky jej prilihavého racionálneho ovládnutia vlastne oveľa komplikovanejšia, než sa nám do nedávna javilo. No čoraz zrejmejšie sa ukazuje, že exaktné postihnutie diferencovanej, protirečivej a dynamickej problematiky otvorených štruktúr biotických (a dnes zvlášť nástojčivo humanitných) disciplín kladie vysoké nároky na teoretickú i metodologickú výbavu vedeckých pracovníkov týchto odborov. Právom sa konštatuje, že medzi vedeckou teóriou a jednotlivými sférami spoločensko-lidskej reality jestvujú veľmi komplikované, mnohonásobne sprostredkované, protirečivé a premenlivé väzby.

Keďže jednotlivé oblasti skutočnosti nie sú úplne autonómne, keďže ich vnútorné a vonkajšie väzby sú len relatívne, keďže to, čo je v jednej súvislosti vnútorné, v druhej môže byť vonkajšie, hovoríme právom o polyštruktúrnosti, o multidimenzionalite konkrétnej totality.

Objektívne a prakticky determinované vymedzenie vnútorných vzťahov daného predmetu určuje koniec koncov aj teoretický prístup k nemu, spôsob jeho skúmania. Náležitý teoretický prístup k svojmu špecifickému predmetu skúmania znamená ponímať ho ako štruktúru diferencovanú na komponenty navzájom funkčne a dialekticky viazané. Napríklad sociológia skúma jednotlivé sociálne javy ako komponenty spoločenskej štruktúry. Podobne odborové spoločenské vedy skúmajú jednotlivé sociálnokultúrne sektory zasa v ich užšom a špecificky vymedzenom štruktúralno-funkčnom členení.

Vo vertikálnom členení všetkých oblastí vedeckého poznania filozofia (vedecká filozofia) predstavuje vrchol, pretože pojmove (kategoriálne) reprodukuje skutočnosť ako celok. To znamená, že vo vedeckej filozofii všetky vzťahy sú vnútorné a teda, že sa tu nevyhnutne uplatňuje totalitný aspekt skutočnosti, i keď skúmame hoci len *parciálnu* stránku konkrétnej reality.<sup>3</sup> Treba však podtrhnúť, že jednotlivé univerzálne stránky totality sveta vyjadrujú filozofické (univerzálne) kategórie. Vo fyzike, biológii, sociológii atď. sa uplatňuje už aspekt abiotickej, biologickej, resp. sociálnej štruktúry ako celku, no nie už štruktúry celej skutočnosti ako celku. Tento aspekt sa musí uplatňovať vo fyzike, biológii, sociológii atď. aj pri skúmaní celkom vymedzených stránok týchto oblastí. Ináč by prestali byť fyzikou, biológiou alebo sociológiou.

Štruktúru ktorejkoľvek oblasti skutočnosti determinuje charakter komponentov tejto oblasti, ich vzájomnej väzby a ich vzťahov k celku štruktúry. Keďže nijaký vedný odbor nie je úplne autonómny, treba pri jeho rozvíjaní patričným spôsobom prizerať k štruktúralným zákonitostiam ostatných, najmä susedných odborov, ako aj k teoretickej streche, k vedeckej filozofii.<sup>4</sup>

<sup>3</sup> O týchto otázkach a najmä o problematike referenčných systémov ako systémov aspektov skutočnosti podnetnú štúdiu uverejnil vlni Z. Strmiska, *K základným otázkam pojetí marxistické sociologie*, Přebled 1965, 2.

<sup>4</sup> Strmiska právom upozorňuje, že filozofia ako teoretický vrchol určuje aj vzájomné vzťahy úhrnej škály vedných odborov a ich poslanie pri vytváraní svetonázoru.

## 6. Teoretické poznanie a hodnotové kategórie

Chcem ešte poukázať na staronový síce, ale stále ešte veľmi otvorený problém vzťahu teoretického poznania nielen k svojmu základnému materiálu výskumu, ale aj k sociálnym a kultúrnym hodnotovým kritériám či už dobovým, alebo tzv. večným. V spoločenskej a kultúrnej praxi rozličné udalosti a javy spravidla zvažujeme uznávanými a záväznými hodnotovými kritériami, no vlastnou úlohou teoretického poznania je už vedecká, kritická analýza samých týchto kritérií, ich genézy, dobovej podmienosti a historickej proveniencie, a spolu aj samých sociálnych udalostí a kultúrnych faktov. To znamená, že každá historická epocha sa vyznačuje — okrem iného — určitou optikou hodnotenia a uznáva za významné iba určité artefakty a udalosti a iné nie, t. j. prezentuje sa určitými, dobove vyznávanými sociálnymi, antropologickými, etickými a kultúrnymi hodnotiacimi meradlami. Otázkou vedy, teoretického poznania je už však postihnutie zákonitostí, zákonitých determinantov historickej podmienosti týchto hodnotiacich aspektov. V tomto zmysle, podľa mojej mienky, treba rozlišovať napríklad literárnu kritiku a literárnu teóriu, i keď sa obe tieto oblasti v mnohom ohľade vzájomne podmieňujú a prelínajú. Právom sa hovorí, že jadrom kritiky je hodnotiaci súd.

Z toho vyplýva, že nijako nemožno akceptovať novokantovskú dichotómiu tzv. usudzujúceho rozumu, zameraného na prírodné zákony a tzv. hodnotiaceho, axiologického rozumu, orientovaného na etické alebo kultúrne hodnoty. Aj analýza genézy a funkcie hodnotových kategórií si vyžaduje ten istý základný teoretický a metodologický prístup, ktorý je príznačný pre vedu v celej jej rozlohe. I keď z hľadiska uplatňovania hodnotových kritérií rozlišujeme vedu o prírode (t. j. všetky odbory abiosféry a biologické odbory biosféry) a sociohumanitné disciplíny (duchovedy či kultúrne vedy), jednako nie sme oprávnení stavať ich proti sebe navzájom z hľadiska metodologického prístupu s takou principiálnosťou, ako to robili novokantovci. Zato — z hľadiska klasifikácie vied — meritórnejšiu pozornosť, než je dosiaľ zvykom, si zasluhuje rozlišovanie abiotickej a biotickej oblasti. Zásadne treba poznamenať, že jednotlivé oblasti vedeckého poznania členíme a klasifikujeme plným právom iba podľa kvalitatívnej, t. j. dialektickoštruktúrálnej diferenciácie poznávaných objektov. To napríklad znamená, že nie hodnotové kritériá určujú smer teoretickej analýzy, ale naopak, teória ozrejmuje spoločenské a dejinné zdroje a funkčné zaradenie hodnôt i ich kritérií.

Historickými sú aj tzv. večné hodnoty. No takými sú iba v tom zmysle, že sú natoľko diferencované a integrujú toľko stimulov zo súčasnosti i z minulých vekov, že sú vždy svojím spôsobom živé a vždy na iný spôsob podľa dejinnej situácie.

Rozumie sa, že hodnotové kritériá sú určované etickou, estetickou atď. štruktúrou (substanciou), príznačnou pre danú historickú epochu.

Dialektickoštruktúralne postihnutie predmetu poznania v jeho inherentnej a špecifickej podstate je *primárnou* úlohou každého racionálneho a vedeckého prístupu. Z toho napríklad vyplýva, že umelecký výtvor ponímame nie iba (v nedávnej minulosti takmer výlučne) v jeho odrazovej, teda služobnej funkcii, a aj to dobove i priestorovo limitovanej, ale primárne v jeho ontotvornom význame. Nedávno som už mal príležitosť upozorniť, že ak vyslovujeme výhrady proti bežnému, t. j. vulgárno-ekonomickému ponímaniu termínu umeleckého odrazu, nepopierame nijako, že umenie je podnecované a stimulované sociálnou realitou, pričom osobitne treba zdôrazniť, že umenie sa aktívne podieľa na tvorbe tejto reality.

Takýto prístup k teoretickovednej a metodologickej problematike najmä spoločenských vied sa v myslení niekoľkých mladých vedcov na Slovensku utváral už v polovici tridsiatych rokov. V knižke *Problémy, portréty, retrospektívy* poukazujem na ideové a politické zdroje tohto nástupu. Protitradičné a obrodné snahy slovenskej intelektuálnej avantgardy tridsiatych rokov sa v dôsledku daných historických podmienok kultúrneho vývinu na Slovensku mohli konkrétne prejavíť najmä vo filozofii (gnozeológia, logika, metodológia), literárnej vede, jazykovede, teórii výtvarného umenia, národopise a čiastočne aj v psychológii. Všetko toto úsilie sa pracovne grupovalo predovšetkým v Spolku pre vedeckú syntézu počnúc rokom 1937.

Mimoriadny význam tohto prelomu v kultúrnom živote Slovenska a podnetnosť tejto radikálnej obrody, ktorá sa v mnohom ohľade organicky začleňuje do európskych progresívnych úsilí, ostro vyniká na pozadí zastaralých teoretických modelov a vedeckých metód. Na pôde Vedeckej syntézy sa referovalo a diskutovalo o najnovších teoretických a metodologických problémoch vedy. Táto aktivita teoretickej avantgardy vyvolala a inšpirovala nový a svieži prúd vo vedeckom myslení na Slovensku a aj naj-súčasnejšie obrodné úsilia nadväzujú na tento odraz, menovite na iniciatívny prínos M. Bakoša, M. Považana, K. Šimončiča, J. M. Kořínka, E. Paulinyho, J. Ružičku, P. Bogatyreva, A. Melicherčíka, J. Dubnického (v oblasti dejín a teórie umenia), E. Nováka (ktorý v týchto rokoch zažiaril ako meteór) a i.

Spolok pre Vedeckú syntézu organizoval sa v osobitné sekcie, pričom diskusie z oblasti filozofie boli spoločné pre všetky sekcie. Počas prvej etapy Vedeckej syntézy od roku 1937 až do jej policajného rozpustenia roku 1940 odznelo na jej schôdzkach hodne vyše 40 prednášok spojených s diskusiami.

Pokiaľ ide o oblasť filozofie (išlo hlavne o otázky syntaxe a sémantiky vedeckého jazyka, dialektiky vedeckého poznania, kritérií verifikácie atď.), za ktorú som zodpovedal ja sám, odkazujem na zprávu vo svojej poslednej knižke (88—89). Bolo by užitočné, keby dnešné úsilia o obrodu vedeckej metodológie, najmä v oblasti spoločenských vied, sústavnejšie nadväzovali na mnohé iniciatívne a hľadačské snahy tejto generácie, dosiaľ náležite nezhodnotené a nevyužitú. Odkazujem v tomto ohľade na viaceré knižné diela i časopisecké a sborníkové štúdie spomenutých vedcov.

Spomedzi nich zvlášť markantne vystupuje osobnosť M. Bakoša, ktorý sa vyznamenal naozaj priekopníckou aktivitou nielen v oblasti modernej literárnej teórie, ale aj ako organizátorský a stmelujúci talent. Jeho práce týchto rokov svedčia o jeho mimoriadnom teoretickom nadaní a znamenajú pozoruhodný prínos nielen v metodológii, ale aj v konkrétnych výsledkoch literárnovedného výskumu. Možno povedať, že M. Bakoš má iniciatívny podiel na vytvorení teoretických základov modernej slovenskej literárnej vedy. Je predovšetkým jeho zásluhou, že literárna veda dosiahla u nás vysoký stupeň exaktnosti: na rozdiel od literárnoteoretickej špekulatívnosti, na rozdiel od sociologických interpretácií a derivácií literárneho faktu Bakoš sa pri jeho rozbere primárne orientoval na špecifické črty artefaktu ako takého, na jeho vnútorné vývinové zákonitosti. Táto jeho v slovenskom kontexte naozaj pionierska aktivita mala veľmi pozitívny ohlas nielen doma, ale aj v zahraničí. Preto sa patrí meritórne oceniť jeho veľký podiel na emancipácii slovenskej literárnej vedy z područia iných spoločenskovedných disciplín, jeho zásluhu o konštituovanie jej špecifického predmetu a postupov výskumu. Pred vystúpením M. Bakoša v polovici tridsiatych rokov prevládala u nás totiž ešte zjavne nešpecifický prístup k literárnemu dielu, či už v línii tainovského pozitivizmu, či psychologizmu, alebo sociologizmu, ktorému unikalo to podstatné, čo



určuje literárne fakty ako javy sui generis. Ignorovanie špecifických zákonitostí literárneho procesu, jeho relatívnej svojbytnosti viedlo predtým nevyhnutne k jeho redukcionistickému ponímaniu ako púheho surogátu iných prejavov ľudskej a spoločenskej aktivity.

Príslušníkom štruktúralne orientovanej literárnej vedy bol v týchto rokoch aj druh M. Bakoša, Klement Šimončič. Aj on ponímal — a poníma až dodnes, ako o tom svedčí štúdiá uverejnená vlani v Slovenských pohľadoch — literatúru ako autonómny vývinový rad, pravda, stimulovaný popudmi z oblasti ideológie a spoločenského diania v najširšom zmysle.

Sústavnú pozornosť, fundovanú literárnovedným štrukturalizmom, venoval umeleckej výstavbe literárnych diel v mnohých štúdiách a článkoch v tridsiatych a štyridsiatych rokoch ďalej M. Považan. Okrem literárnej teórie obrodne ovplyvňoval aj literárnu a divadelnú kritiku. Vo svojich prácach dokazoval, že vývin umeleckej štruktúry je určovaný vnútorným samopohybom, že svojbytnosť umeleckého faktu je determinovaná špecifickými vlastnosťami jeho tvárnej výstavby. Vývinové premeny v umení nie sú reflexom spoločenských zmien, ale sú týmito zmenami iba stimulované. Osobitnú pozornosť venoval Považan aj vzťahu literárnej vedy a literárnej kritiky. Podľa neho literárna kritika len interpretuje, ujasňuje a vysvetľuje umelecké dielo v duchu dobových, resp. nastupujúcich noriem, a usiluje sa ho meritórne vniesť do sociálneho povedomia dcby. Pozitívna úloha literárnej kritiky je skôr v prebojovaní rodiacej sa a formujúcej sa umeleckej avantgardy a moderných umeleckých výbojov, ktoré anticipujú nové smery v umení, než v obraňovaní starých umeleckých vzorov.

Zasvätenú a sústavnú pozornosť v duchu štrukturalistickej umenovedy venoval v týchto rokoch otázkam moderného slovenského umenia, najmä výtvarného, J. Dubnický v celom rade skvelých štúdií. Dubnický sa okrem toho zaoberal dejinami umenia a len neskoršie zakotvil v odbore slovenskej histórie.

Štrukturalisticky orientovanú lingvistiku rozvíjal v tých rokoch u nás L. Novák: uverejnil niekoľko štúdií najmä o problémoch fonémy v jazykovej štruktúre, zaoberal sa tiež otázkami pomeru langue a parole, roztriedenia korelácií, fonologického systému a štruktúry jazyka.

Veľmi blahodarné bolo koncom tridsiatych a začiatkom štyridsiatych rokov pôsobenie J. M. Kořínka, ktorý s veľkou erudíciou a húževnatosťou prebojoval u nás štruktúralnú lingvistiku. Podľa neho jazyk je štruktúra nadindividuálnych znakových hodnôt; každá hodnota a hierarchia týchto hodnôt vyplýva zo vzájomného napätia medzi všetkými zložkami štruktúry. Funkcia každého znaku je teda určená jeho vzťahom ku všetkým iným znakom, ktoré spolu tvoria danú semiologickú sústavu. Podľa Kořínka každý jazyk predstavuje vlastne štruktúru štruktúr znakových hodnôt, a to preto, že každý jazyk má viaceré tzv. plány a každý z nich má svoju relatívne autonómnu štruktúru, ktorá nie je bez istých ustálených vzťahov k štruktúram ostatných plánov: fonetického, gramatického a lexikálneho.

Otázkami dialektických väzieb lexikálneho a syntaktického výskumu sa okrem iných problémov veľmi zodpovedne zaoberal E. Pauliny, jeden z našich najpoprednejších štrukturalisticky orientovaných lingvistov. Paulinyho metodologické novátorstvo sa vyznačuje najmä uplatňovaním princípu vnútornej dialektickej súvislosti a vzájomnej podmienenosti jednotlivých prvkov štruktúry jazyka.

Aj J. Ružička interpretoval už v prvých rokoch svojej vedeckej aktivity jazyk ako systém znakov. Podľa neho jednotlivé elementy systému sa menia až po konfrontácii jazykového systému s komplexom mimojazykových daností a faktov prostredníctvom

parole. Keď sa takto ukážu nedostatky systému z hľadiska novej skutočnosti, dôjde k mutácii systému.

Celkom mimoriadnu iniciatívu a neobyčajne pozitívny zástoj pri prebojovávaní štrukturalistickej vedy na Slovensku mal J. Mukařovský; jeho vplyv sa neprejavil len v disciplínach, ktoré sám konkrétne rozvíjal, teda v literárnej vede a estetike, ale aj širšie, v celej škále spoločenskovedných odborov. Na jeho veľký význam pri formovaní modernej slovenskej vedy v tridsiatych rokoch som už poukázal vo viacerých svojich prácach.

Štrukturalistickú etnografiu pomáhal u nás rozvíjať koncom tridsiatych rokov P. Bogatyrev. Podľa neho štruktúra funkcií tvorí protirečivú jednotu: zmiznutie alebo vstup novej funkcie do štruktúry vyvoláva zmenu celej štruktúry.

Jeho pôsobenie získalo pre modernú etnografiu u nás najmä A. Melicherčika, ktorý potom pri výskume národopisných javov takisto uplatňoval štruktúralnofunkčnú metódu. Podrobne sa zaoberal problematikou folklórneho faktu, jeho znakovosťou a všetkými diferenciacnými vlastnosťami, ktoré zaručujú samobytnosť folklórnych štruktúr a ich zložiek.

Všetci títo pribojní moderní myslitelia, ktorých tu uvádzam, i ďalší ich druhovia, ktorí taktiež mali aktívnu účasť na diskusných večierkoch Vedeckej syntézy [porovnaj zprávy v časopise Elán IX (1939), 9—10 a X (1940), 6, 8], predstavovali skutočnú avantgardu v dialektickoštruktúralnom myslení na Slovensku a na ich dielo môžu v mnohom ohľade s veľkým osohom nadviazať súčasné tvorivé snahy v našej vede. Ich ideová aktivita bola veľmi užitočná nielen z hľadiska vznášania nových teoretických a metodologických úsilí svetovej progresívnej vedy na Slovensku, ale aj z hľadiska skúmania a riešenia mnohých domácich konkrétnych problémov. Na mnohé podnety a námety členov Vedeckej syntézy môžu s prospechom nadväzovať aj súčasné snahy o rozvoj medziodborových, interdisciplinárnych vzťahov.

### *8. Systémové a ideologické ponímanie spoločenských vied*

Záverom chcem sa ešte dotknúť otázky systémového a ideologického ponímania spoločenských vied. Kedykoľvek nastáva situácia, že primárnu váhu nadobúdajú dobove podmienené ideovo-politické naliehavosti a koncepcie, prevláda mimosystémové ponímanie spoločenských vied a filozofie. Pripomínam však, že zo striktno systémového hľadiska filozofia je univerzálna veda, sústava univerzálnych kategórií, a že teda vnútorne nie je odôvodnené začleňovať ju akosi automaticky do súboru spoločenských vied. Ak sa však filozofické kategórie nemajú stať holým skeletom, musíme byť schopní interpretovať ich na základe najvýznamnejších poznatkov jednotlivých disciplín celej budovy vedy, a nie iba spoločenských vied.

Táto duplicita v ponímaní povahy filozofie, raz z hľadiska systémového, raz ideologického, je podmienená svetonázorovým charakterom filozofie, o ktorý je bezprostredne zainteresovaná tvorba politiky danej historickej epochy, potreba jej ideového osnovania. Predovšetkým odtiaľto vyviera uprednostňovanie ideologického prístupu pred systémovým alebo vnútorným sebareflektočným prístupom. Toto preferovanie býva zvlášť naliehavé a zákonité v obdobiach prudkých sociálnych tenzií, kolízií a revolučných zmien. Analogicky to platí aj o vedeckých disciplínach, predovšetkým o spoločenskovedných odboroch: ak v danej spoločenskej situácii výrazne prevláda moment a naliehavosť bezprostrednej sociálnej, resp. sociálnotriednej zaangažovanosti, systémový prístup ustupuje pred ideologickým.

Viaceré odbory spoločenských vied, v ktorých donedávna dominoval nie systémový,

ale ideologický prístup, stali sa v situácii zaznávania systémového, odborného a špecifického zreteľa často aj doménu diletantizmu (a v poslednom čase aj vyslovených alotrií). Takáto situácia nevyhnutne vedie k istému deklasovaniu spoločenských vied v relácii k prírodným i technickým vedám.

Ak sa filozofia a veda nemá redukovať na púhy ideologický reflex jednotlivých historických štúdií spoločenského vývinu, nesmie zaprieť svoju špecifickú povahu a inherentné zákonitosti svojho vývinu. Len s touto podmienkou je schopná spoluutvárať objektívnu skutočnosť a sociálnu realitu, „meniť“ svet. Pravda, to nepopiera, že aj sám tento imanentný vývin filozofie a vedy musí byť stimulovaný objektívnou realitou, potrebami spoločenského pokroku a poznatkami vedy. To znamená, že ani systémový prístup nesmieme chápať ako izolovaný od širšieho spoločensko-kultúrneho kontextu.

## Z DISKUSIE K REFERÁTU AKADEMIKA IGORA HRUŠOVSKÉHO

J. Cibulka: V referátu s. akademika Hrušovského bolo najzávažnejší to, že i pro poznání lidských vztahů nemají platit zásadně nějaká odlišná kritéria než pro poznání vůbec. To je velmi významné pro současné schizma mezi scientistickým a antropologickým pohledem. Myslím ale současně, že pojetí exaktnosti musí být vždy pojetím exaktnosti určitého předmětu, a že exaktnost ve společenských vztazích je něčím odlišným ve vztahu k exaktnosti ve vědních oborech týkajících se přírodních procesů.

Takovou klíčovou otázkou je odlišný vztah momentu historičnosti a momentu cykličnosti u abiotických procesů na jedné straně a u biotických a společenských procesů na druhé straně. Zdůrazňuji, že i u abiotických procesů jde často o otevřené systémy, a nesouhlasil bych s tím, nějak redukovat abiotické procesy na zavřené systémy. Ale když jde o určitý pohyb fyzikálního objektu nebo určitou chemickou reakci, je historie výchozího stavu jaksí zahlazena. Tento pohyb je především ahistorický, cyklický, od momentu ireverzibility lze relativně abstrahovat. Naproti tomu reakce zvířete je historická, je založena na celé bázi zkušeností zvířete. Zahrnuje v sobě historii nejen tohoto individuálního organismu, ale i historii celého živočišného druhu.

Ovšem pokud jde o liské vztahy, je tady ještě další rozdíl. Zvíře je vlečeno svým časem, nemůže anticipovat budoucnost. U člověka je tento biologický základ času pouze základem pro sociální transformaci časovosti. Člověk je schopen vyčleňovat minulost, budoucnost, je schopen projektem budoucnosti transformovat současnost. Tento aktivní časový postoj ke své vlastní existenci je tím specifickým pro lidskou historicitu.

Myslím, že základní rozdíl mezi společenskými procesy a mezi přírodními procesy je v tom, že přírodní zákonitosti se prosazují prostřednictvím víceméně anonymních jednotlivých případů, kdežto společenské zákonitosti se prosazují prostřednictvím jedinečných historických situací. Jistě i společenské procesy mají svou cyklickou stránku a v tom stupni, v němž mají kupř. ekonomické procesy svou cyklickou stránku, je pro poznání i společenské reality adekvátní kvantitativní metoda a metoda funkcionálních modelů. Specifickým předmětem kvantitativních a formalizujících přístupů ke společenské realitě je právě tato cyklická stránka společenské reality. Ale pokud jde o dialektiku prosazování obecné tendence a konkrétní jedinečnosti, ta nemůže být dostatečně uchopena formalizujícími metodami.